

Øyeblikkets kunst

KUNSTFORMIDLING FOR PERSONER MED DEMENS

Verdigetsenteret
OMSORG FOR GAMLE

Øyeblikkets kunst

Ansvarlig utgiver | Verdighetsenteret – omsorg for gamle

Redaktører | Eli Lea og Siri Breistein

Bidragstyttere og stemmer i heftet | Siri Breistein, Eli Lea, Odd Jordheim, Gro Helen Dale, Stein Husebø, Eirin Hillestad, Helga Anspach, Julie Tessem, Ellen Lerberg, Randi Berentsen, Anita Krokeide, Sverre Chr. Wilhelmsen, Olga Dysthe, Per Olav Folgerø, Einar Wiig, Mette L'orange.

Foto | Tove K. Breistein, KODE/Fosse, Dag og Nasjonalmuseet /Høstland, Børre

Grafisk utforming | Åse Huus

Trykk | Verdighetsenteret

Kontakt | Eli Lea eli@verdighetsenteret.no

ISBN: 978-82-690660-1-2

Hvert år får aldersinstitusjoner i hele Norge tilbud om profesjonelle kunst- og kulturopplevelser gjennom Den kulturelle spaserstokken. Ordningen, som i oppstarten ble finansiert av Helse- og omsorgsdepartement og Kulturdepartementet i fellesskap, ble innført i 2007. Den har som formål å gi et bedre og mer omfattende tilbud av kunst og kultur for eldre. Gjennom Spaserstokken får mange eldre kulturopplevelser som de ellers ikke hadde klart å oppsøke på egenhånd. Dette heftet er støttet med midler fra Den kulturelle spaserstokken i Bergen kommune. Vi håper heftet kan få en spesiell plass hos kunstnere og kulturaktører i Den kulturelle spaserstokken i Bergen, som gjennom sitt arbeid gjør kulturlivet i Bergen inkluderende og mangfoldig.

Takk til KODE som har gitt oss mulighet til å ta i bruk kunstrommet, og for at personer med demens i dag har et permanent tilbud ved museet.

ELI LEA er stipendiat ved VID vitenskapelige høyskole og rådgiver ved Verdighetsenteret. Hun har i flere år jobbet som dokumentarfilmskaper med å løfte uhørte stemmer inn i det offentlige rom. Fra november 2016 forsker hun på kunsten som ressurs i demensomsorgen.

SIRI BREISTEIN er cand. philol. fra Universitetet i Bergen med hovedfagsoppgave om film- og billedanalyse. Hun har skrevet flere artikler om kunst og barn og holder foredrag om kunstformidling. Siri er günder og redaktør for kulturmagasinet *Barn i byen*. Hun er også en av de eksterne omviserne på KODE.

INNHOLDSFORTEGNELSE

Forord, s. 4

Innledning, s. 5

Bildet på veggen, s. 6

Om prosjektet Kunst og demens, s. 7

Utsikt. Noen eksempler på kunstformidling for personer med demens, s. 8

Kunsten å skape dialog, s. 11

Hva sier personer med demens etter en kunstimvisning?, s. 23

Kunstrommet er for alle, s. 24

Velkommen til museet! Kommunikasjon med personer med demens
– muligheter og utfordringer i kunstrommet, s. 26

Snakk til meg slik dere alltid har gjort, s. 28

Nasjonalskatter på Nasjonalmuseet, s. 29

Dialogen i kunstrommet, s. 32

Hva er demens, s. 35

Kunst som medisin, s. 36

Frivillige som ressurs, s. 38

Fra estetikk til etikk, s. 39

Kunst på hjernen, s. 41

Anbefalt litteratur, s. 42

FORORD

Å leve med demens, som personlig rammet eller som pårørende, har mange sider. En del av disse handler om sorg og tap og mange har tunge dager. Samtidig kan det finnes muligheter, gode øyeblikk og verktøy å ta i bruk for å møte utfordringene, og som bidrar til økt trivsel og bedre livskvalitet for alle som er berørt av sykdommen.

I et demensvennlig samfunn er det viktig at det legges til rette for at også personer med demens kan få møte kunsten. På den måten blir kunstformidling ikke ekskluderende, men samlende, og samfunnets oppfatning og aksept av sykdommen kan endre seg.

Kunst kan gi adgang til felles opplevelser og være et frirom, der det er et annet språk som gjelder. Det er noe i kunsten som kan åpne dører i oss, som ingen tidligere har klart å åpne. For personer med demens kan kunsten virke stimulerende på hukommelsen. Evnen til å uttrykke seg kan bedres og følelser, tanker, drømmer og håp bli levende.

Vi ønsker med dette heftet å inspirere kunst- og kulturinstitusjoner til å inkludere personer med demens i sitt arbeid. Vi håper samtidig at ansatte, pårørende og frivillige i eldreomsorgen kan være med å åpne kunstrommet for personer med demens i samfunnet.

4

Odd Jordheim
Daglig leder
Stiftelsen Verdighetsenteret

Bergen, 24. november 2016

INNLEDNING

Vi trenger et mer demensvennlig samfunn. Et samfunn hvor advokater, bussjåfører og butikkansatte vet at det snart finnes rundt 80 000 personer som lever med demens i Norge. Mange av dem føler seg utenfor, og opplever å miste tilhørigheten til samfunnet. Vi trenger et samfunn av mennesker som gjør det lille ekstra for at hverdagen skal oppleves som meningsfull og gi alle en mulighet til å delta i fellesskapet vårt.

En demensdiagnose påvirker hele det sosiale nettverket til den som utvikler sykdommen. Hvis vi teller med ektefeller, barn og andre familiemedlemmer blir det mange som på ulike måter er berørt av demens i landet vårt. «Demensplan 2020» understreker behovet for et mer demensvennlig samfunn. Her kan kultursektoren spille en spesielt viktig rolle.

Å delta i kulturlivet er en måte å delta i samfunnet på. At flest mulig skal kunne oppleve kunst og kultur av den beste kvalitet er et mål i seg selv. For personer som lever med demens kan deltagelse i profesjonelle kulturaktiviteter være en barriere. Den kan være fysisk eller økonomisk, men også mental. Tiden like etter en demensdiagnose beskriver flere som et sort hull. Mange opplever å miste kontakt med venner og kollegaer og vegrer seg for å gå på butikken eller ta bussen til byen. Selvtilliten og selvfølelse svekkes når man opplever at tankene, atferden og hukommelsen endrer seg. Mange blir rammet av depresjon og kan etter hvert føle seg på siden av samfunnet.

Kunst og kultur har sin egen verdi til å skape tanker og gi erfaringer som det ellers kan være vanskelig å sette ord på, står det i stortingsmeldingen *Morgendagens omsorg* (årstall). Meldingen oppfordret omsorgssektoren til å bruke kunst og kultur innovativt til å utvikle nye metoder og faglige tilnærminger i omsorgstjenestene. Dette kan være vanskelig for eldreomsorgen å få til alene. Samarbeid med aktører i kultursektoren må til.

For museene ligger her en mulighet til å styrke sin samfunnsrolle. Å jobbe for medvirkning og inkludering av mennesker er et samfunnsoppdrag som museene har. Museumsinstitusjonen kan skape arenaer og gi en stemme til grupper som ikke er synlige i samfunnet.

At gode kulturopplevelser kan ha positiv helsegevinst for personer med demens, er dokumentert i flere studier de senere årene. Deltagelse i ulike typer kulturaktiviteter har bidratt til økt opplevelse av sosial inkludering, bedre hukommelse, økt trivsel og bedre livskvalitet. Da Kulturmeldingen kom i 2010 ble nettopp kulturens betydning for god helse vektlagt. Alle skal kunne delta i meningsfulle kulturaktiviteter, som kan gi økt livskvalitet og bedre evne til å mestre livet.

Vi håper at dette metodeheftet kan bidra til å inspirere dere som jobber i demensomsorgen, samt kunstnere og kulturinstitusjoner til å utforske feltet videre sammen.

BILDET PÅ VEGGEN

Vi møter bilder overalt i livene våre. Peter Larsen og Sigrid Lien skriver i boken *Kunsten å lese bilder* (2008) at samtidig som vi oversvømmes av bilder fra alle kanter i hverdagen, svekkes vår evne til visuell opplevelse og fordypelse. Vi stopper sjeldent opp for å se ordentlig på bildene rundt oss. De fleste bildene i livet haster vi forbi, og mange ganger unngår vi bevisst å forholde oss til dem. Men på en kunstmvisning settes bremsene på. Kunstrommet er et stille rom, og i dialogen med bildene kan luktene og lydene vekkes til liv. Indre bilder kan dukke opp i møtet med kunstverkene.

6

Nilolai Astrup *Revebjelle* (ca. 1920) Foto: Dag Fosse/KODE /Sparebankstiftelsen DNB

Nikolai Astrup var hjemstedsmaleren. Selv om han hadde flere utenlandsopphold, var det hjemstedet, Jølster, som ble hans hovedmotiv gjennom kunstnerskapet. Ingen kunne male den grønne Vestlandsfargen som Astrup. Hva legger dere mest merke til i bildet? Hvilke farger ser dere? Hvordan tror dere det er vokse opp her, tett på naturen?

OM PROSJEKTET KUNST OG DEMENS

Mange av erfaringene som formidles i dette heftet stammer fra prosjektet *Kunst og demens* ved Verdighetsenteret (2014–2016). Inspirert av tilrettelagte museumsomvisninger for personer med demens i andre land, og ved flere museer i Norge, tok Verdighetsenteret og VID vitenskapelige høyskole i 2014 initiativ til et samarbeid med Kompetansesenter for demens i Bergen kommune og kulturentreprenør og kunstformidler Siri Breistein. Vi ønsket å tilby kunstmvisninger i Edvard Munch-samlingen på KODE Kunstmuseene i Bergen for hjemmeboende personer som lever med demens. I prosjektet har vi utviklet og evaluert et dialogbasert kunstformidlingsprogram. Omvisningene ble observert av to forskere som gjennomførte intervju med alle deltakerne i etterkant. Formålet med forskningsdelen av prosjektet har vært å lære mer om hvordan personer med demens opplever å delta på en tilrettelagt kunstmvisning på et museum.

7

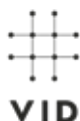
Mye demensforskning har fokus på de problematiske og utfordrende sidene ved å leve med demens. I dette forskningsprosjektet ønsker vi å undersøke hvilke muligheter bruk av billedkunst kan innebære for mennesker med demens. Hva skal til for å få personer som lever med demens inn i gode sirkler? Hvordan kan vi legge til rette for nye arenaer og økt deltagelse? Hvordan kan møter med billedkunst bidra til gode opplevelser? Vi håper en slik tilnærming kan gi oss andre fortellinger om hvordan det er å leve med demens, enn historier om tap, isolasjon og ensomhet. Med *Kunst og demens* vil vi utforske og beskrive erfaringer som vi håper kan bidra til å åpne et større handlingsrom for alle som er opptatt av å gi liv til livet til personer som lever med demens.

Eli Lea
Prosjektleder
Verdighetsenteret

Oddgeir Synnes
Forsker
VID vitenskapelige høyskole

Prosjektgruppen bestod av:

Eli Lea, prosjektleder, Verdighetsenteret
Oddgeir Synnes, førsteamanuensis og senterleder ved VID vitenskapelige høyskole
Siri Breistein, kulturentreprenør og kunstformidler
Helga Anspach, kunsthistoriker og kunstformidler, KODE
Stein Husebø, lege og faglig leder, Verdighetsenteret
Sverre Chr. Wilhelmsen, brobygger ved Verdighetsenteret
Anita Krokeide, leder, Kompetansesenteret for demens, Bergen kommune
Trond Eirik Bergflødt, spesialrådgiver og spesialsykepleier geriatri, Kompetansesenteret for demens, Bergen kommune

UTSIKT

Noen eksempler på kunstformidling for personer med demens

Skrevet av Eli Lea

INNLEDNING

På Manhattan i New York, et steinkast fra *Central Park*, ligger *Museum av Modern Art (MoMA)*. MoMA ble grunnlagt i 1929. Kunstmuseet sies å romme en av verdens beste samlinger av moderne kunst – med over 150 000 verk og 70 000 videoer og fotografier. Da MoMA startet pionerprosjektet *Meet me – The MoMA Alzheimer's project* i 2007 (2007–2014), var de kanskje ikke først ute, men de ble lagt merke til. Visjonen var å endre stigmatiserende holdninger til sykdommen ved å tilrettelegge for at personer med demens fikk uttrykke seg på en kunstarena i et offentlig rom. Deres formidlingsdesign og metodikk inspirerte museer over hele verden til å utforske hvilke roller museene kan ha for personer som lever med demens. I dag finnes det et lite mylder av ulike tilbud omkring i verden. Forskning på slike formidlingsprogram viser at museumsbesøkene styrker relasjonen mellom familiemedlemmer. Økt trivsel og bedre livskvalitet er også løftet frem i flere studier. Et annet viktig funn fra forskningen, er at museumsbesøk kan bidra til å normalisere hverdagen til demensrammede.

I 2007 tok den finske Alzheimerforeningen initiativ til et samarbeid med Nasjonalgalleriet i Finland om omvisninger for personer med demens. Prosjektet gikk over et år under tittelen *Multi-sensory Memory Lane tour for people with dementia*.

8

AUSTRALIA

I 2010 arrangerte *The Art Gallery of New South Wales (AGNSW)* i Australia sin første omvisning for personer med demens. Det markerte starten på et seks måneders pilotprosjekt, under veiledning fra MoMA og *National Gallery of Australia*. I dag har museet et bredt tilbud til personer med demens, deres pårørende og ansatte i eldreomsorgen. Museet har per i dag over 40 frivillige som er med og tilrettelegger aktiviteter. Museet tilbyr både tematiske omvisninger, kunstverksted og oppsøkende formidling på aldersinstitusjoner.

The Art Gallery of New South Wales har over 1,3 millioner besøkende årlig. I tillegg til utstillinger og ulike formidlingstilbud rettet mot personer med spesielle behov, arrangerer museet åpne forelesninger, seminarer, filmvisninger, performance og kurs.

STORBRITANNIA

I Storbritannia har flere museer tilbud til personer som lever med demens. Det henger kanskje sammen med at museene her allerede på 90-tallet jobbet systematisk med å nå nye målgrupper gjennom såkalte *outreach*-prosjekter. Den britiske kulturpolitikken på den tiden fremmet sosial inkludering som en av de viktigste oppgavene i kultursektoren. Museene har derfor over lengre tid samlet seg erfaringer med sosial inkludering og medvirkning fra grupper som ofte er vanskelig å nå med tradisjonell museumsformidling.

Dulwich Picture Gallery

Good Times: Art for older people er *Dulwich Picture Gallery* sitt tilbud til eldre i Sør-London. Programmet startet i 2005 med flere mindre pilotprosjekt. I dag er *Good Times* et allsidig program som ikke bare har tilbud til personer med demens, men til eldre generelt og da med spesielt fokus på ensomme eldre. *Dulwich Picture Gallery* samarbeider med over 60 ulike organisasjoner og nærmiljøgrupper, som lokale legekantor om «Kunst på resept». Dette er et tilbud for eldre pasienter som av ulike grunner ikke får tilbud andre steder, og som derfor er spesielt utsatt for å bli isolerte fra samfunnet.

I prosjektet *Visual to Vocal: Songs inspired by Old Masters* inviterte *Dulwich* personer med demens og deres pårørende til å samarbeide med musikkstudenter ved *Dulwich College* og *Royal College*

of Music om å lage sanger og melodier til kunstverk fra *Dulwich* sin samling. Deltakerne møttes ukentlig i ti uker. Hver samling startet med et kunstverk, og prosjektet ble avsluttet med en konsert. Et mål med prosjektet var å utforske hvordan en kunstnerisk prosess kunne knytte tettere bånd mellom generasjoner. Å la eldre møte yngre, er noe Dulwich gjør i mange av sine prosjekter.

Musikk for minnet. Bergen Filharmoniske Orkester har i flere år gjennomført et liknende prosjekt, *Musikk for minnet*. Prosjektet avslutter med en stor konsert i Grieghallen, men det er prosessen i forkant som står i fokus.

Tunbridge Wells Museum & Art Gallery

Fra 2013-2015 samarbeidet *Tunbridge Wells Picture Gallery* med forskere ved *Cantebury Christ University* om å designe og evaluere et formidlingsprogram for personer med demens, som de kalte *More than reminiscence*. Professor Paul Camic, som ledet forskningsprosjektet, var opptatt av å undersøke om berøring av gjenstander ikke bare kunne stimulere hukommelse, men også at personer med demens kunne lære nye ting. Det handlet derfor ikke om å erindring eller å gjenkalle gammel kunnskap, men om å bli utfordret og stimulert til å oppdage nye ting. Dette streid mot den etablerte antakelsen om at evnen til innlæring forsvinner i løpet av sykdomsutviklingen. Her oppdaget forskerne at deltakerne lærte nye ting.

9

Formidlingskonseptet kalte de *Wird and wonderful*. Tingene de valgte ut fra samlingen var gjenstander som var av litt mystisk karakter. Den pedagogiske tilnærmingen fikk navnet *New Learning*. Det var viktig at gjenstandene skulle vekke nysgjerrighet. Derfor valgte de blant annet en hodeskalle av en tiger og en øks fra middelalderen. Ingen av gjenstanden hadde noe direkte med hverandre å gjøre. En etter en ble gjenstandene vist, og alle fikk kjenne på dem mens omviseren stilte spørsmål som: hvilke følelser som dukker opp, om ville du hatt gjenstanden hjemme hos deg selv og hva tror du den kan bli brukt til?

SVEITS

Aufgeweckte Kunst-Geschichten var et treårig prosjektsamarbeid (2012–2015) mellom blant annet *Kunsthau Zürich*, *Aargauer Kunsthau* og *Zentrum für Gerontologie* ved Universitetet i Zürich i Sveits. Historiefortelling og kreativ skriving i museenes kunstrom var i fokus. Under omvisningen ble inntil ti personer med demens oppmuntret til å lage spontane fantasiefortellinger til kunstverk i fellesskap. Omviserens rolle var å invitere deltakerne med på en oppdagelsesreise ved å stille åpne, undrende spørsmål til bildene. Alles stemmer skulle bli hørt, og fortellingen skulle ikke styres i en bestemt retning. En medhjelper skrev ned historien som utfoldet seg. I en slik sammenheng blir tradisjonell bildeanalyse og kunsthistoriske referanser underordnet den kreative forteller- og skriveprosessen. Kunstverket blir en igangsetter for en skapende gruppeprosess. Inspirasjonen til denne måten å jobbe på hentet prosjektgruppen fra metoden *TimeSlips*.

TimeSlips er kreativ historiefortelling for personer med demens. Som deltaker i en *TimeSlips* gruppe lager man en fantasiefortelling til et fotografi i fellesskap. Metoden ble utviklet på 90-tallet av Anne Basting, professoren i samfunnssteater og direktør for *Center on Age & Community* ved University of Wisconsin-Milwaukee. I samarbeid med frivilligtjenesten ved Bergen Røde Kors sykehjem arrangerer Verdighetsenteret *Timeslips*-grupper ved sykehjemmet.

NORGE

Nasjonalmuseet

En gang i måneden inviterer Nasjonalmuseet beboere ved sykehjem og dagsenter i Oslo til kunstmuslinger i museets samling. Nasjonalmuseets tilbud ble utviklet i prosjektet *Møte med minner* (2011–2015), som var et samarbeid mellom Oslo Museum, Teknisk Museum og Senter for fagutvikling og forskning i Oslo kommune. I dag har syv museer i Oslo tilbud til personer med demens: Oslo Museum, Teknisk Museum, Folkemuseet, Nasjonalmuseet, Kunstindustrimuseet, Ibsenmuseet og Botanisk hage. I *Møte med minner* står erindringsarbeid sentralt. Å ta på, høre

10

eller se gjenstander i et museum kan vekke minner hos personen med demens, gi større tilgang til sin egen livshistorie og styrke opplevelsen av egen identitet. Prosjektgruppen i Møte med minner har utgitt en metodebok som beskriver erindringsarbeid som ressurs i museumsformidlingen. Metodeheftet er tilgjengelig gratis på nettet: [*Møte med minner. En håndbok. Slik forbereder du et museumsbesøk for personer med demens.*](#) Høsten 2016 startet også KODE i Bergen med eget formidlingsprogram for personer med demens. Les mer om KODEs prosjekt i intervjuet med kunsthistoriker og formidler Helga Anspach i teksten «Kunststrømmet er for alle».

Nettsider:

[Arts 4 Dementia](#)

[Age of Creativity](#)

[Age Friendly Museums Network](#)

[Creative Dementia Arts Network](#)

[Culture Hive](#)

[The Dementia Engagement & Empowerment Project \(DEEP\)](#)

[Age Exchange](#)

[Dementia and Imagination](#)

[National Gallery of Australia](#)

[MoMA - Meet me at MoMa](#)

[The Azure project The Alzheimer Society of Ireland](#)

[Dulwich Picture Gallery - og Visual to Vocal: Songs Inspired by Old masters](#)

[Aufgeweckte Kunst-Geschichten](#)

[TimeSlips](#)

KUNSTEN Å SKAPE DIALOG

– Jeg tenkte ikke på denne Alzheimeren i det hele tatt. Den var ikke viktig.

Hun var på vei ut de majestetiske dørene til Rasmus Meyers Samlinger (KODE3). Sammen med sin gruppe fra dagsenteret, hadde hun fått omvisning i verkene til den norske maleren Edvard Munch (1863–1944). Hun hadde stått ansikt til ansikt med noen av Munchs mest berømte verk, og blitt kjent med kunstnerens ulike stemningsperioder; fra det lyse naturalistiske verket «Søndag i Åsgårdstrand» (1891), det mørke og innesluttete maleriet «Ved dødssengen» (1895) til det lyse og vitale verket «Kvinnene på broen» (1901).

I det kvinnen forlot museet stoppet hun opp og fortalte at møtet med maleriene hadde fått henne til glemme sykdommen en liten stund. Kunstrommet hadde gitt et «frirom». Hva var det ved museumssituasjonen som ga kvinnen denne opplevelsen? Er det en spesiell form for tilretteleggelse, pedagogikk og kunstsamtale som skal til? Mye forskning har vært gjort på hvilken virkning musikk har på mennesker med demens, men hva med det visuelle og billedkunsten? Hvordan kan et «stille» maleri møte mennesker med demens?

11

Edvard Munch *Kvinnene på broen* (1901) Foto: Dag Fosse/KODE

Munch er fargenes mester og bruker farger til å fortelle med. Kvinnen som kommer i mot oss er kledd i blått. Hvorfor har Munch kledd kvinnen i blått, tror dere? Hva kan blått bety? I kirkekunsten står blått for sannhet og evighet. Madonna har alltid en blå kappe. I vår tid blir blått blant annet brukt som symbol for ordensmakt og politi.

MÅLET MED OMVISNINGEN

Målet med kunstomvisningene, som alle har funnet sted på KODE i Bergen, har først og fremst vært å pirre sansene, vekke undring, nysgjerrighet og assosiasjoner. Det har ikke vært et mål i seg selv å vekke erindringsbilder. Vi forberedte derfor ikke spørsmål som i utgangspunktet hadde til hensikt å reflektere bakover i tid, som til egne barndomsminner. Det er først og fremst evnen til å observere og lytte, studere scenen og detaljene og åpne seg opp for verket som er avgjørende. Det har underveis i forløpet vært viktig å inndra humor, lek og spontanitet og skape et inkluderende rom, hvor gleden ved det visuelle og gleden av å få dele et øyeblikk sammen med andre er i fokus.

På den måten har vi ønsket å fremkalle en tilstand av «flyt» hos deltakerne – en tilstand som kan kjennetegnes ved at personen er i balanse mellom krav fra omgivelsene og egne evner til å møte disse kravene. En god balanse mellom disse to gir oss gjerne en følelse av mestring, mens ubalanse kan føre til stress. I flytsonen kan vi ta frem det beste i oss. Det handlet derfor om å gi deltakeren troen på seg selv og sin stemme – og i øyeblikket glemme sin egen livssituasjon og sykdommens begrensninger. Målet var å få alle til å kjenne på følelsen av å bli inkludert og bli tatt på alvor – og motivere dem til å delta aktivt. Museumssituasjonen gir deltakerne en mulighet til å oppleve byens kunstrom, til å bli et museumspublikum på lik linje med andre, og det var tydelig at mange hadde gledet til besøket. Flere hadde pyntet seg for anledningen.

12

Underveis har vi inndratt enkle taktile gjenstander, som en filthatt (Astrups hatt), en pensel, palett og maleskrin, en dagbok (Munchs dagbok), for å skape innlevelse og identifikasjon. Men det har først og fremst vært verkets iboende kvalitet og fortellende elementer som har vært omvisningens dreiningspunkt. Det som viste seg å være avgjørende for deltagelse og involvering, var hvorvidt vi klarte å skape en trygg og tillitsfull atmosfære – og i hvilken grad vi klarte å skape dialog.

DIALOG SOM VERKTØY

Et fellestrekk for omvisningene er ønsket om å skape dialog. Men hva betyr det egentlig å basere kunstomvisningen på dialog? Vil personer som lever med demens har utbytte av dialog som redskap til å tilnærme seg et kunstverk? Hvilke muligheter åpner dialogen for?

Ifølge professor i pedagogikk Olga Dysthe bygger dialogbasert undervisning på en «dialogisk forståelse av meningsskaping og kommunikasjon, der man tar konsekvensen av at mening oppstår og blir utviklet gjennom interaksjon mellom mennesker». I lys av et slikt pedagogisk perspektiv, erstattes et passivt kunstpublikum med et deltakende. Omviseren gir tydelig invitasjon til gruppen om at hver enkelt kan bidra med innspill og perspektiver. Omviseren stiller spørsmål som legger til rette for at alle aktivt kan beskrive hva de ser, føler og opplever i møtet med kunstverket. Deltakerne blir medprodusenter av mening og betydning.

Vi har opplevd at gruppene med mennesker med demens har tatt imot invitasjonen til å delta. Vi har blitt overrasket over deres vilje til å finne seg til rette i nye omgivelser, til å være intuitive i møte med kunstverket og til å åpne seg for dialog og dele sine opplevelser. Her er det viktig å understreke at responsen fra mennesker med demens ikke bare avleses muntlig, men også gjennom øyekontakt, ansiktsmimikk og kroppsspråk. Det er mange måter å signalisere både respons og delaktighet på.

Et helt sentralt fundament for dialogen er en «dialogisk atmosfære». I følge Olga Dysthe er de innledende samtalene «grunnleggende viktig for å etablere en deltakerkultur og det vi kan kalle en dialogisk atmosfære». Det betyr å skape en stemning hvor deltakerne føler på tillit og trygghet fra det øyeblikk de trer inn døren til museet. I følge Dysthe forutsetter dialog rett og slett «at det er trygt å ytre seg».

Å etablere en dialogisk atmosfære er spesielt viktig i møtet med mennesker med demens. For

mange tærer sykdommen på selvtillit og selvilde, og mange opplever å ha mistet sin stemme. Det har handlet om å tilrettelegge for innlevelse, komme tett på linjer, farger og sanseinntrykk, men det har også handler også om respekt og verdighet. Omviseren må evne å signalisere tydelig helt fra starten at din tilstedeværelse i rommet rett og slett betyr noe og at du vil bli tatt vare på. Tydeliggjør fra starten at situasjonen ikke krever spesielle egenskaper eller riktige svar, dette er noe vi sammen om. Således knyttes den dialogiske atmosfæren til omviserens evne til å gi av seg selv og til skape relasjon og tilknytning til andre mennesker.

Vi opplevde at fantasibildet til en deltaker, kunne inspirere flere i gruppen til å se videre og gå på nye oppdagelser. På den måten opplevde vi gruppen som både lyttende og respektfulle i forhold til hverandres tanker og innspill. Spesielt når vi utfordrer til å studere verket litt nærmere, til å se detaljene, og lytte til verkets stemning, opplevde vi at deltakerne bygget videre på hverandres observasjoner, ofte da med både humor, overskudd og glimt i øyet. Selv om konfrontasjonen og ulikhetene ikke dyrkes frem i disse møtene, opplevde vi at hver enkelt kunne bidra med ulike assosiasjoner og resonnementer og at det førte oss til ny forståelse av verket.

13

Edvard Munch *Ved dødssengen* (1895) Foto: Dag Fosse/KODE

«Jeg vil male følelser», sier Munch – og beveger seg fra en ytre verden til en indre sinnstilstand. Men hvordan kan man egentlig male en følelse? Hvordan kan jeg male at jeg er sur? Glad? Eller trist? Hva med kjærlighetssorg? Og sjalusi?

PRAKTISK TILRETTELEGGING

Tenk gjennom hele omvisningsforløpet på forhånd. Det inkluderer detaljer som parkering, toalettfasiliteter, støy- og lysforhold.

TRANSPORT OG PARKERING. Finn ut hvordan gruppen kommer seg til museet. Er det mulig å parkere like utenfor museumsbygningen, krever det noen form for løyve?

ADKOMSTEN til selve museumsbygningen. Er det trapper foran bygningen? Kan man håndtere en rullestol/gåstol i inngangspartiet?

RESEPSJONEN/MOTTAKSROMMET. Her er det fordel med gode lysforhold og benker å sitte på, samt garderobe- og toalettfasiliteter.

AVSTAND. Planlegg ruten i forhold til gåavstand. Er det langt å gå fra resepsjonen til første omvisningsrom? Er det heis mellom etasjene? Tenk også på gåavstand mellom verkene.

ROMMENES KVALITET. Er det gode lysforhold, er det god plass i rommet til en gruppe.

STØYFAKTORER. Støy kan føre til stress og uro. Et tiltak er å legge omvisningene utenfor museets åpningstider, om dette ikke lar seg gjøre, anbefales det å finne dager og tidspunkter hvor det er mindre travelt på museet. Unngå å komme samtidig med flere skoleklasser og barnehager. Det skaper trengsel i garderoben og mye bevegelse i rommene.

14

SITTEPLASSER. Alle må få sitte under hele forløpet. Er det allerede benker tilgjengelig i rommene, eller må du stille frem stoler? Sett på forhånd opp stoler i en halvsirkel foran bildene dere skal se på, husk å plassere stolene slik at deltakerne sitter med ryggen vendt mot døråpninger. Å få dem til å sitte, både samler og skjermer gruppen.

REKVISITTER. Om du skal bruke taktile gjenstander i tillegg til verkene, så ha disse klar. Legg dem gjerne foran verkene innen omvisningen går igang.

PERSONLIG TILNÆRMING. Tenk på ting som skaper personlige innganger. Omvisere bør stille med navneskilt. Deltakerne kan også ha navneskilt. De fleste synes det er fint å bli tiltalt med navn. Det kan skape tillit og fremme dialog. På våre omvisninger har hver enkelt også fått et kunstkort med seg hjem med motiv fra omvisningen og med en hilsen fra omviserne. Det utvider kunstopplevelsen og kan være med til å gjenskape stemningen.

ANTALL DELTAKERE. Vi anbefaler maks 12 deltakere i gruppen, hvorav da maks åtte av deltakerne er personer med demens, pluss assistenter/ ledsagere.

MINST TO ANSATTE. Det anbefales at flere fra museet deltar på omvisningene rettet mot mennesker med demens. Man bør være to om arbeidet. Fordel gjerne bildene i mellom dere, slik at begge snakker, eller fordel det slik at en gjør omvisningen, mens den andre sørger for å holde gruppen samlet. Spesielt om man skal invitere på kaffe i etterkant, er det praktisk å være flere. Om museet ikke har ressurser til å stille to av sine ansatte på oppgaven, så få hjelp av en av assistentene/ ledsagerne til å holde gruppen samlet mens dere beveger dere i museet.

KAFFE OG REFLEKSJON. Etter omvisningen har vi invitert deltakerne på en kaffestund. Det er blitt satt av tid og ressurser på å forberede et bord med duk, porselen, servietter, kaffe og kjeks. Ikke bare har det gitt anledning til å bli mer kjent med hver enkelt, men også til å reflektere videre sammen med deltakerne om det de har sett og vært med på.

EVALUERING. Lag en loggbok etter hver omvisning: Hvilke verk fungerte best i dag, hvorfor? Hva med tiden? Hva med oppmerksomheten? Når og hvor ble gruppen urolige? På den måten fungerer loggboken til å evaluere situasjonen, opplegget og kunstdialogen.

OMVISNINGSSOPPLEGG

Tenk nøye gjennom hvilke verk du ønsker å formidle fra samlingen. Følgende spørsmål kan være nyttig å stille seg på forhånd: Hva er formålet med omvisningen? Hvordan vekke engasjement og innlevelse? Hvordan fremme dialog i praksis? Hvordan inndra hele sanseapparatet? Hvilke tema skal omvisningen og verkene omhandle? Skal du ta i bruk taktile gjenstander som underbygger fortellingen og en identifikasjon?

Planlegg

Hvor ønsker du velkommen, hvilken vei skal du gå, hvor er det best å avslutte? Bestem deg på forhånd for hvor lenge du skal snakke ved hvert bilde, og følg tiden. En omvisning kan være fra 45 min til 1 1/2 time. Det kommer an på gruppens størrelse og funksjonsnivå. Du må være villig til å endre på opplegget ditt underveis, hoppe over et planlagt verk eller korte ned en fortelling. Det handler om finne balanse mellom det å være lyttende og ta imot impulser, og samtidig være tro mot opplegget ditt.

Antall verk og billedutvalg

Bruk god tid på hvert verk. På våre omvisninger har vi i løpet av en times tid stoppet foran 3-5 verk. Inndra verk som ikke står for langt fra hverandre og da verk i store format og med god belysning. Ikke velg overfylte museumsvegger, og unngå verk som er plassert tett på innganger. Pass opp for automatiske dører som gjerne skaper mye lyd.

15

Hvilket kunsthistorisk innhold reflekteres i bildene? Hva med fortellingen? Det er en fordel å ta bilder der du kan knytte en historie til – for å få interessen fanget. Dette gjelder også om du velger abstrakte bilder, finn historiene som kan konkretisere og gi inngang til forståelse. Skal bildene planlegges i forhold til et bestemt tema og innfallsvinkel?

Variasjon er viktig. Velg bilder som varierer i sjanger (som landskapsmaleri og portrett) og som har ulike stemningsleier. Varier gjerne mellom figurative og nonfigurative, mellom det konkrete og abstrakte, slik at ulike uttrykk eller perioder blir presentert. Start da alltid i det figurative. Overgangen til abstrakte former blir lettere å forholde seg til når øyet er blitt trent opp, og gruppen først har fått forholde seg til noe konkret og gjenkjennelig.

Hva med det «ubehagelige»? Skal man trekke inn verk som henviser til død, angst, ensomhet og sorg? Vil det litt vanskelig virke stressende? I våre omvisninger har vi tatt med både naturalistisk billedkunst, som Nikolai Astrups «Forsommer i Jølster» (udatert) og Edvard Munchs mer abstrakte verk «Ved dødssengen» (1895). Samtalene har variert fra det å finne spor etter våren i bildet, til lukten av døden i et værelse. Selv om vi har hatt fokus på en munter stemning og ufarliggjøre det å se kunst, har det ikke handlet om å unngå det som kan være alvorlig og vanskelig. Ved å inndra det litt mer alvorlige og sårbare, viser man også tillit til gruppen og ikke minst respekt for deres livserfaringer. For å møte kunst handler om å være menneske, på godt og vondt, og om å ta i bruk våre livserfaringer og opp- og nedturer.

Åpne spørsmål

Kunstoplevelsen beror ikke på at man er flink til å finne de riktige svar. En av deltakerne spurte flere ganger: «Er jeg flink nå?» Det gav oss en viktig pekepinn på hvor viktig det er å stille spørsmål som ikke gir signaler om at det å se på kunst er som å delta i en konkurranse. I stedet skal kunstmøtet gi deltakerne opplevelsen av at den ikke stiller noen krav. Her kan de være tilstede og være seg selv, fullt og helt. Still åpne autentiske spørsmål, det vil si spørsmål hvor mottaker ikke kan svare ja eller nei og som signaliserer at du ikke er ute etter et bestemt svar.

Gjenkjennelse og erindring

Selv om omvisningen først og fremst baserer seg på å pirre sansene og fantasien, og ikke har oppfordret til å vekke erindringsbilder, så dukker det opp gjenstander og situasjoner i verkene

som deltakerne gjenkjenner og identifiserer seg med. Det kan være konkrete objekter, landskap eller situasjonen, som det å stå utenfor eller følelsen av isolasjon. Det er viktig at omviseren anerkjenner denne gjenkjennelsen. Som når en av deltakerne fokuserer på det taktile i bildet, på kjolens stoff og mønster – det viste seg at hun var syerske og hadde hatt sin egen sybutikk i Bergen. Under omvisningen viser hun derfor stor begeistring for den stofflige kvaliteten i bildene. Eller som når en av deltakerne uttaler: «Det er min mor» når hun betrakter hovedpersonen i verket «Kvinnene på broen». Hvorfor ser hun sin mor her? Er det kjolen? Fargen? Lyset? Måten kvinnen går på? Eller når en tredje forteller om skolebøkene sine – han gjenkjenner bildet «Kvinnene på broen» fra skoleboken sin. På den måten oppleves billedkunsten som vedrørende og allmenngyldig – den handler om livet, relasjoner, følelser og erfaringer. Deltakerne ser igjen seg selv og sine omgivelser, og da gjerne i et nytt lys. Gjennom bildene får hver enkelt mulighet til å sette ord på ting de selv har sett, opplevd, kjent på – og kan få anledning til å se tilbake på seg selv som de var før de ble syke.

Begrensningens kunst

Begrensning er stikkordet! Både når det gjelder antall etasjer, rom, verk, avstand mellom verkene og tematiske innfallsvinkler. Du kan enten begrense deg til et overordnet tema, eller til et bestemt tema som hvert enkelt verk handler om. Det vil si at til hvert verk fokuserer du på maks to poenger eller innfallsvinkler. Eksempelvis så fokuserte vi foran «Ved dødssengen» (1895) på hvordan man kan male følelser og om det å skape indre bilder. Eller du kan ha et overordnet tema som hvert verk inngår i, for eksempel «Munch og følelser», «Harriet Backer – kvinnen i kunsten».

16

Omvisningsforløpet

MOTTAKSSITUASJONEN. Stå i døren når gruppen ankommer. Ta dem i hånden, møt blikket og ønsk dem velkommen. La deltakerne få ta av seg yttertøy i rolig tempo. La dem få tid til å venne seg til nye omgivelser, til akustikken og få falle på plass. Dette er helt essensielt da mange får utfordringer med å orientere seg i tid, sted og rom. Benytt allerede her anledningen til å småprate med hver enkelt. I praten signaliseres at du ønsker å inndra dem og skape dialog. Etabler kontakt med ledsagerne. Det er viktig at de forstår at deres tilstedeværelse er viktig for deg – at de må spille på lag og vise at de også er interesserte. Ledsagerne spiller en avgjørende rolle i arbeidet med å tilrettelegge for en dialogisk atmosfære.

Straks selve mottakssituasjonen er under kontroll, fortell hvor dere er og hva som skal skje: «Nå står vi i første etasje på Rasmus Meyer Samlinger. I dag skal vi se på Edvard Munchs malerier. Vi har valgt ut fire malerier som vi skal se på sammen. Alle maleriene er i 2. etasje ...» Ved å presentere planen for opplegget ditt, redegjør du tydelig for hva som skal skje og hvor lang tid vi har – dette gjøres innledningsvis, men gjentas også underveis i forløpet. Husk å informere om at dere skal se på verdifull kunst, og at det er viktig at alle holder god avstand til verkene. Et godt råd: Hold hendene på ryggen når du beveger deg rundt i rommet og når du skal se nærmere på et verk.

Vær en tydelig leder helt fra starten. Om dere er flere omvisere eller ansatte som følger omvisningen, presenter alle. Samtidig er det viktig å tydeliggjøre roller og ansvar. Om den ene er med bare for å observere eller passe på, så informer om dette. Fordel ansvar når dere skal forflytte dere. Si for eksempel høyt: «Nå går jeg foran og så går Siri bakerst».

Under forløpet og forflytningen er det viktig å samle troppen hele tiden. Gå rolig. Er det trapper, så vent alltid på toppen av trappen til alle er oppe. Om det er flere rom dere skal bevege dere gjennom, stopp opp underveis for å samle gruppen. Unngå hull i rekken.

ANALYSEDELEN. Når du kommer frem til det første verket i omvisningen, pek ut verket dere skal se på og vent til alle har satt seg ned og funnet ro og fokus. Sikre deg at alle kan se verket godt.

1. INVITASJON TIL DELTAGELSE. Inviter deltakerne med på en oppdagelsesreise. At det er øynene som er vårt viktigste redskap, men at vi også kan bruke hørselen og luktesansen. Vær tydelig på at du

som omviser ikke sitter på noen fasit. At kunstopplevelsen avhenger av blikket som ser. Fremhev at vi ikke behøver å se det samme – for vi sitter alle på ulike livserfaringer og sammen vil det gi nye innganger til bildene. I følge Olga Dysthe er nettopp det å inkludere ulike fortellinger premisen i en dialogisk kunstomvisning.

2. BESKRIVELSE AV DET KONKRETE. La alle få tid til å bare se på bildet. Ikke vær redd for stillheten.

Start deretter med å stille åpne spørsmål: Hva ser dere? Er det noe dere legger spesielt merke til? Hva tror dere skjer? Å se på kunst sammen handler i første omgang om å trene seg i å bare se og fri seg fra forventningen om å få servert eviggyldige sannheter. De åpne, autentiske spørsmålene retter fokus mot bildet uten å søke etter bestemte svar. Det er ikke viktig hvilket årstall kunstneren er født i eller hvilket år han malte verket. I stedet er du opptatt av å fange mer intuitive assosiasjoner. Oppfordre dem til å legge merke til detaljene og få øye på konkrete gjenstander i bildet; en katt, et hus, en kvinne, to barn, en bro – gjennom de konkrete observasjoner kan du føre dialogen et steg videre med spørsmål som:

Hva gjør kvinnen på?

Hvem tror dere hun er (rolle, yrke, samfunnslag)?

Hvilket hus er det (et slott, et naust, en hytte)?

Hvilket landskap ser vi – er vi ved sjøen eller i skogen?

I starten handler det om innstille dem på å være åpne mot det de ser, lytte til sin egen stemme og stole på sine assosiasjoner. For selv om du har Alzheimer så er din fantasi fremdeles levende.

3. DET SANSELIGE. Etter de første innledende spørsmål går vi videre med å appellere til sanseapparatet. Få dem til å kjenne på temperaturen – er det varmt eller kaldt? Natt eller dag? Kanskje de hører lyder, som lyden av vann som renner? Lukter i bildet? Du kan også appellere til smakssansen, som bilde av frukttrærne i Astrups hage og smaken av syrlige epler. Se på stemning og relasjoner. Hvordan er stemningen i bildet? Tror dere personene kjenner hverandre? Hvorfor/hvorfor ikke? Har de et godt forhold? Er kvinnen glad? På den måten kan man få gruppen til å ta inn over seg bildets stemningsleie gjennom måten personene er fremstilt på.

Spill videre på å skape identifikasjon og tilhørighet og på den måten levendegjøre maleriet for dem. Er det et sted dere ville ha besøkt? Om du ble invitert med inn i huset, ville du ha sagt ja? Hvorfor/hvorfor ikke? Levendegjør situasjon og stemning. På den måten inviterer du dem inn i bildet og inn i den konkrete situasjonen. Det skapes en forbindelse mellom et todimensjonalt verk på veggen og deres eget liv.

Du kan spørre hva de tror bildet heter?

Samsvarer bildets tittel med de første assosiasjonene og den umiddelbare følelsen og stemningen de fikk? Forandret noe seg? Var det noe som overrasket?

4. FORMANALYSE. Fra hva de ser, lukter, hører og smaker, flyttes nå oppmerksomheten til bildets komposisjon, linjer, lys og skygge, teknikk, form og farge. Gå i nærlesning av verket. Fra observasjonene omkring konkrete gjenstander, situasjoner og relasjoner oppfordrer du nå gruppen til å se etter spor som kan lede oss inn i en dypere forståelse av verkets form og dets kunsthistoriske kontekst. Vi opplevde i møtet med Picasso og kubismen, at deltakerne klarte å forholde seg til de kubistiske, abstrakte former så lenge vi startet med det helt konkrete. Se blant annet nærmere på bildets stofflighet og følg penselstrøkene og maleteknikken – tykk eller tynn pensel, brede og raske strøk, tar maleren i bruk andre redskaper enn pensel, hvordan er fargebruk og fargekontrastene, hvor er bildets lyskilde? Se på komposisjonen – er det en klassisk tredeling med tydelig forgrunn, midt- og bakgrunn eller brytes dette ned? Hvorfor bryter for eksempel Munch med alle komposisjonsregler, hva oppnår han med det?

Edvard Munch *Aften på Karl Johan* (1892) Foto: Dag Fosse/KODE

Hvilken stemning er det i bildet? Hvem kan disse menneskene være? Hvor er de på vei? Hvorfor maler Munch dem uten munn og øyne? Kanskje er det en person som dere legger spesielt merke til?

19

Edvard Munch *Søndag i Åsgårdstrand* (1891) Foto: Dag Fosse/KODE

Lukk øynene, og kjenn etter. Er det stille? Eller hører dere noen lyder? Kanskje lyden av skrikende måker eller barn som leker? Kjenner dere havlukten? Eller kanskje dere kjenner andre lukter? Lukten av nyvasket tøy? Se på klærne, kan de fortelle oss om det er en spesiell dag?

5. INNHOLDSANALYSE. Gå videre til å se etter bildets symbolbruk. Munch skaper fortellinger gjennom fargebruken sin. Hva tror du rødt kan bety? Hvorfor tror dere at kvinnen er kledd i rødt? Hva kan egentlig rødt bety? Kjærlighet? Blod? Smerte? Beveg deg over i dialog som er mer tolkningspreget og som også kan vekke evne til å tenke abstrakt. Sett verket inn i en samfunnsmessig kontekst ved å vise til publikumsrespons, kunstkritikk og hvilken tidsånd verket inngikk i. For eksempel i Munchs verk «Aften på Karl Johan» – hva ligner menneskene på? Hvorfor beskriver han kvinner og menn uten munn og øyne? Se igjen på detaljene, klærne de har på seg, menn med høye flosshatte. Hvilket samfunnslag er det han beskriver? Hvor står han, kunstneren, i forhold til denne samfunnsgruppen?

Ikke glem at selv om omvisningene krever at du fokuserer på hverdagslige og ukompliserte ord og at du peker ut konkrete objekter i bildet, så er det samtidig et kompetent blikk du henvender deg til. Mange forstår intuitivt billedspråk og fanger opp fargesymbolikk. Under omvisningen i Munchs univers dukket det opp ord og setninger som: «Samfunnets støtte», «Hva er bildets metodikk?», «Jeg føler at bildets tema er slørete». Flere kjente til Munchs kunstmiljø i Åsgårdstrand og til både ekspresjonisme og impresjonisme.

Gjenta ord og betraktninger uten å overdrive. Gjentakelse kan virke både støttende, oppklarende og samtidig bekreftende. For eksempel: Ja, han har hatt? Men, jeg lurte på, er det en vanlig hatt? Er det vanlig å gå med hatt? Tror dere han blir lagt merke til av andre når han går ut med hatten på? Har du en hatt? Ved å gjenta deres ord, bekrefter du deres stemme og viser at du hører dem og respekterer deres innspill og fortelling, samtidig som du bruke deres ord til å skape innlevelse og til å bevege deg videre inn i tolkningen av bildet. Mange mennesker med demens leter etter ordene og kan snakke i sirkel. Senk tempoet, finn nye innganger, og la språket være søkende og assosiativt noe som understreker en situasjon hvor vi nettopp ikke ute etter bestemte ord og løsninger. Når assosiasjoner og fantasi får spille med, er det også alltid fare for å komme ut på sidespor, men, vær åpen for disse sidesporene og bruk bildets konkrete elementer til å vende tilbake. På den måten brukes innspill som puslebiter. Det er ikke alle bitene som passer sammen, men de er likevel sentrale å ha med seg videre i arbeidet med å samle et helhetlig bilde.

Varier omvisningen mellom åpne og autentiske spørsmål hvor alle er likestilte observatører til å gi korte sekvenser med kunnskap og fortellinger. Dysthe karakteriserer disse sekvensene som «miniforedrag». Det vil si korte innlegg hvor du bidrar med små fortellinger og anekdoter, biografi og kunsthistoriske bevegelser, som setter verket inn i en kunstfaglig ramme. Dette skaper også en fin variasjon i formidlingen. Husk å begrense miniforedragene i forhold til tematiske innfallsvinkler/poenger.

AVSLUTNING. Før du går videre til neste bilde, lag en kort oppsummering av det som dere har snakket om og lag overgang til neste bilde. Det gir oversikt og skaper samtidig forventning. Eksempel: «Nå har vi sett hvordan en kunstner portretterer Astrup, nå skal vi se hvordan Astrup selv malte».

Når du runder av hele forløpet forteller du kort om alle bildene, uten at du spør om de kan sammenligne og huske tilbake til det første verket. Trekk tråder som i stedet gjensker stemning og farger og som viser til en overordnet bevegelse, som for eksempel: «Vi har blitt kjent med Edvard Munch, en kunstner som beveger seg fra det lyse til det mørke, fra det han ser til det han har sett, fra det ytre til det indre. Her ved slutten av omvisningen møter vi en helt ny Munch – en vital og levende kunstner som vender tilbake til fargene, lyset og livet». Den gode avslutningssamtalen dreier seg om å skape en positiv stemning og understreker igjen betydningen av deltakernes tilstedeværelse. Vær tydelig på hva som nå skal skje, at dere skal tilbake til resepsjonen (eller til et rom med kaffebord). Også nå handler det om å være en tydelig leder og holde et langsomt tempo tilbake til utgangspunktet. Vent mens gruppen kler på seg og ta hver enkelt i hånden ved utgangen og takk dem for at de kom. Stemningen her på slutten av omvisningen er den som vil sitte igjen i kroppen når deltakerne forlater museet.

Råd til slutt

Still spørsmål som handler om å se her og nå. Det handler om øyeblikket – om å glemme tid og sted og bare få lov til å være sammen i kunstopplevelsen.

Unngå spørsmål som krever korttidshukommelse, som for eksempel: Kan dere se at Munch har utviklet seg fra det første bildet vi så? Husker dere at ...

Denne gruppen trenger litt hjelp i forhold til perseptuelle utfordringer. Det er derfor viktig at du peker ut konkrete gjenstander for dem. Ikke spør om hva de tror det er? Det kan gjøre dem usikre på om det er riktig det de ser. Unngå derfor også å fokusere for mye på udefinerte og abstrakte linjer i verket.

Vær forberedt på at du ikke alltid får de betraktninger eller «svarene» som du kanskje legger opp til, for deltakerne ser gjerne noe helt annet. Her kan du nikke og signalisere at du ser personen, og gå videre uten å fange opp innspillet. Det samme gjelder om personer blir for dominerende og det er fare for at gruppen går lei. Du kan også oppleve at sidesporene skaper en ny dimensjon og helt ny dybde i kunstdialogen.

En utfordring for omviseren er gjerne å våge å gi rom for stillhet. Ikke stress situasjonen om deltakerne ikke responderer med det samme.

Samtidig er det viktig å understreke at det å gjennomføre kunstformidling for mennesker med demens egentlig ikke skiller seg fra andre omvisningsformer som også bygger på dialog som redskap. Det viktigste for denne publikumsgruppen er at omviseren senker tempo, avgrenser og fokuserer på å samle gruppen og oppmerksomheten, og utfyller rollen som en tydelig leder som viser vei gjennom rommene og kunsten.

21

I omvisningene for mennesker med demens, er det ikke bare deltakerne som har fått være med på en kunstreise. Omviseren får nye innganger til verkene. Kombinasjonen av det ærlige og intuitive, humoren og evnen til å se det uvante og overraskende har gitt omviserne helt ny kunsterfaring. Som da en kvinne plutselig oppdaget hodeformen til skrik i Munchs følelsesbilde «Ved dødssengen» (1895).

Møtene har understreket hva kunsterfaring egentlig handler om; å bruke blikket, være intuitiv, lyttende og åpen, se på nytt og gjenoppdage – både verket, kunstneren, historien, samfunnet – og seg selv.

22

Nikolai Astrup *Vårnatt i hagen* (udatert) Foto: Dag Fosse/KODE /Sparebankstiftelsen DNB

Hvor er vi? Hva tror dere personene gjør på? Kan vi se på bildet hvilken årstid det er? Se på trærne og fargene. Tittelen på bildet er Vårnatt i hagen. Endret bildet seg nå?

HVA SIER PERSONER MED DEMENS ETTER EN KUNSTOMVISNING?

- Refleksjonen var det vi som skulle gjøre. Det syntes jeg var bra. Ja, at vi også skal tenke litt grann.
- Det løfter deg ut av det daglige.
- Jeg kunne vært der hele dagen. Jeg synes ikke kunst er slitsom.
- Jeg husker ikke nuet. Det er det som forsvinner. Men jeg husker fornemmelser og følelser. Jeg har en fin følelse i kroppen etter det vi har vært på. Jeg har hatt det bra, det kjenner jeg, selv om jeg ikke kan huske det.
- Kjekt med sånne ting. Selv når jeg er sånn jeg er i hodet, så er det oppkvikkende.
- Hvis noen hadde sagt til meg akkurat der og da [under kunstomvisningen] at du har Alzheimer, hadde jeg sagt at det har jeg helt sikkert ikke, det er noe dere har funnet på. Jeg følte liksom som om Alzheimeren ikke var med meg i det hele tatt. Han kommer jo igjen, men jeg hadde glemt det. Og det var litt godt. Du kjenner det liksom i kroppen.

23

Nærmere 30 personer som deltok på omvisningene på KODE høsten 2015 og våren 2016 ble intervjuet like i etterkant av museumsbesøket. Her er noen sitater fra personer som satt spesielt stor pris på å være på museet. Som med det meste her i livet, passer ikke alt alle, men man trenger ikke være spesielt kunstinteressert for å ha glede av å delta på en tilrettelagt omvisning på et kunstmuseum. Flere av utsagnene over er fra personer som hadde lite erfaring med å se og snakke om kunst fra før.

KUNSTROMMET ER FOR ALLE

– Folk skal få gode kulturopplevelser gjennom hele livet. Derfor utvikler KODE kontinuerlig nye formidlingsprogram som åpner museet opp for nye publikumsgrupper sier Helga Anspach, formidler ved KODE.

Tekst av Eli Lea

Høsten 2016 startet KODE med faste omvisninger en gang i måneden for personer med demens. Denne første høsten har de besøkende sett bilder av Edvard Munch, Nikolai Astrup, Pablo Picasso og Harriet Backer. Kunsthistoriker Helga Anspach er en av KODEs faste formidlere i prosjektet.

24

– KODE ønsker å være en kunst- og kulturinstitusjon som betyr noe for byens befolkning i alle livets faser. Det er vårt samfunnsoppdrag, sier Anspach, KODEs prosjektleder for den nye satsingen. KODE har også tilrettelagte tilbud til flyktninger og innsatte i fengsel.

Hvordan har du opplevd møte med denne nye publikumsgruppen?

Det er mye godt humør på omvisningene. Det er kjekt for meg å se at folk trives hos oss. Jeg vet ikke helt hva jeg hadde trodd på forhånd, men jeg hadde lite erfaring med personer med demens før vi startet dette prosjektet. I begynnelsen var jeg litt usikker, redd for å si noe som kunne såre noen, men nå tenker jeg veldig lite på det. Det er egentlig ikke noen forskjell på å snakke med denne publikumsgruppen i forhold til andre grupper vi har på museet.

Hvilke erfaringer har du gjort deg så langt?

Det er viktig å møte alle som kommer til museet med respekt. Selv om man møter en person som har en sykdom, er det ikke sykdommen som er på museumsbesøk. Det er møtet med et annet menneske som står i fokus. Ingen skal føle seg dumme når de kommer til museet. Det gjelder alle, ikke bare personer som har fått en demenssykdom. Jeg er derfor bevisst ordene jeg bruker. Jeg prøver å bruke vanlige ord og snakke direkte, uten at det blir banalt. Det er viktig å ha tiltro til andre sine evner og mulighet for deltagelse. Det tror jeg er en viktig holdning å ha med seg i dette arbeidet. De som har vært hos oss har mye livserfaringer og kunnskap som jeg har stor respekt for.

Tilbudet på KODE er gratis og åpent for privatpersoner og aldersinstitusjoner. Mer informasjon på kodebergen.no

Pablo Picasso *Sylvette* (1954) Foto: Dag Fosse/KODE
© Succession Pablo Picasso | BONO, Oslo 2016

Picasso møter den unge kvinnen Sylvette i den lille franske kystbyen Vallauris. Picasso har skapt 40 verk hvor Sylvette har vært hans modell. Hva er det med Sylvette som gjør at Picasso får slik lyst til å male henne? Er det noe spesielt med henne?

VELKOMMEN TIL MUSEET!

Kommunikasjon med personer med demens – muligheter og utfordringer i kunstrommet

Eli Lea i samtale med Anita Krokeide, leder for Kompetansesenter for demens i Bergen kommune

Vær en trygg leder

For at opplevelsen skal bli så god så mulig for den som er syk, er det viktig at du som formidler fremstår som en trygg leder. Ikke være streng, men tydelig. I starten er det viktig å samle gruppen. Etabler blikkontakt med hver enkelt. Sørg for at du har oppmerksomheten til alle, presenter deg selv og fortell kort og presist hva som skal skje. Du trenger ikke å si så mye om innholdet i starten, men pass på at du ikke blir uvennlig eller for knapp.

Ikke fall for fristelsen til å ta for store grupper.

Bli kjent

Fortell hvor toalettet er. Dette kan informeres om på starten av omvisningen eller på forhånd. Personalet bør alltid vite hvor det er et toalett. I tillegg bør det være mulighet for alle å sitte ved behov. Alle kan ha navnelapp. Da kan du henvende deg til hver enkelt direkte med navn. Det kan gjøre kommunikasjonen mellom dere tydeligere.

Bruk vanlige ord

Bruk vanlige ord. Si «snakke om», i stedet for «å analysere». Fortell at dere har god tid foran hvert bilde eller med hver gjenstand, og at dere skal gå rolig fra rom til rom. Legg vekt på at dere skal ha det kjekt sammen. Mange kan kjenne på at de er redde for å gjøre feil.

Gi alle en rolle

Gi alle en rolle slik at den som er syk, pårørende og personalet som er med, og eventuelt frivillige, vet hva som forventes av dem. Det skaper trygghet for alle. Dette går det også an å fortelle gruppen i forkant, for eksempel i forbindelse med påmeldingen. Hvis det er en som hele tiden sklir ut og ikke klarer å følge med, be ledsagerne eller personalet hjelpe til. Kjent følgepersonell vil kunne være i forkant og plassere seg ved siden av en de vet kan bli urolig på nye steder. De vil se hva personen trenger for å være trygg. Hvis det er frivillige med, kan du be dem hjelpe til slik at personen får anledning til å knytte seg til gruppen igjen.

Har du kontakt?

Sjekk jevnlig ut av dere er på samme kommunikasjonslinje. Hvis du har blikkontakt med alle kan du se om personen flakker med blikket, er utrygg eller ikke forstår deg.

Senk tempoet og snakk normalt

Ikke vær redd for små pauser. La folk få tid til å tenke og finne ord. Bruk pausene til å se på hver enkelt deltaker i gruppen. Har de oppmerksomheten rettet mot deg? Har dere forstått hverandre? Hvordan snakker du? Hvilket toneleie har du? Snakker du som du ville gjort til et voksent menneske?

Lys og lyd

Tenk på lydmiljøet. Hvilke lyder er det i rommet dere skal være i? Hva med lys – er det nok lys? Fremhever lyset det man vil fokusere på? Er det forstyrrende lys i rommet?

Bruk kroppen

Forsterk med kroppsspråket det du vil si, uten å overdrive. Du inviterer med kroppen det du vil ha fokus på. Vend deg mot gjenstanden du vil alle skal se på. Vis med utstrakt arm og åpen hånden hvilken vei dere skal gå. Sjekk ut med blikket at du har alle med deg. Tenk gjennom hvordan du stiller deg når du vil ha fokus på noe.

Den gode rytmen

I en god samtale er det også alltid en god rytme. Dere er på samme bølgelengde. Vær derfor oppmerksom på rytmen i dialogen. Prøv å komme inn i den enkelte og gruppens tempo. Gi folk tid til å svare før du går videre. Det kan styrke den enkeltes opplevelse av å være i kontakt med seg selv, og de andre i gruppen. Hvis noen går i sirkel med ordene sine, hjelp dem med å finne ut hva de ønsker å si. Du kan prøve deg frem med å spørre «Er det det du mener....?» Men ikke avbryt for ofte, det kan føre til at personen gir opp å prøve selv. Men av hensyn til gruppen må man av og til videre. Da kan du si at du vil svare på det litt senere, eller at dere kan finne ut av det sammen etterpå.

Fra det ene til det andre

En av de vanskeligst situasjonene for mange som lever med demens, er å avslutte en aktivitet og gå inn i en ny. Derfor vil mange oppleve det som spesielt utfordrende å gå fra et bilde eller en gjenstand inn i et nytt rom. De som er utrygge blir gjerne mer utrygge når det er forflytninger. Sjekk med blikket at du har alle med deg og si: «Nå avslutter vi dette. Vi skal videre til neste rom for å se på et annet bilde». Vis retning med armen. «Jeg går foran». Hvis det er ansatte eller frivillige med kan du si: «Dere kan gå bakerst sammen med resten av gruppen. Nå kan alle reise seg».

27

En kopp kaffe på vei ut

Tilby dem en kopp kaffe eller litt te etterpå, hvis du har anledning. Det er en kjent situasjon for de fleste, samtidig som den er uformell. Det er ingen som forventer noe av deg. Beregne god tid. En kaffeprat kan være en fin tid for et lite resyme, som ikke er avhengig av at de må huske bilder eller gjenstander fra omvisningen. Fortell gjerne en ekstra historie om kunstneren eller verket. «Vi har sett på Munch sine bilder, jeg vil fortelle en historie om Munch sitt forhold til kvinner».

Øvelse gjør mester

Gjør så godt du kan for å forenkle det du vil formidle, uten at det blir banalt eller barnslig. Alt kan ikke planlegges, øvelse gjør mester. Det er en treningssak å observere når det er behov for støttende eller forsterkende kommunikasjon. Evaluer etterpå, hva gikk bra og hva gikk ikke så bra? Våg å være deg selv, da vil deltakerne føle seg velkommen.

SNAKK TIL MEG SLIK DERE ALLTID HAR GJORT

– Du må ikke si det til noen, sa folk til meg. Akkurat som om det er en skam, men jeg skjemmes ikke. Jeg er ikke flau for at jeg har demens, for det er ikke noe jeg kan noe for, det er en sykdom.

Eli Lea i samtale med Randi Berentsen

Randi Berentsen har levd med demens i mange år. Hun bor i egen bolig og besøker dagsenteret på Røde Kors sykehjem to dager i uken.

– Jeg har fortalt det til alle slik at folk skal forstå hvorfor jeg gjør ting litt annerledes. Men det er mange med demens som ikke vil si det. De er redde for at andre skal tro de er mindre verdt. At de er utilregnelige. Og av og til er vi jo det. Jeg merker for eksempel at jeg av og til snakker litt romslig. Dikter litt og sånn. Det er greit for folk å vite. Jeg liker at folk sier det til meg hvis jeg gjør eller sier noe som jeg ikke burde gjort.

28

Hva vil du si til folk som kjenner noen med demens?

– Spør hvis det er noe du ikke forstår. Ikke tenk at det ikke er noen vits, fordi det er noe i veien med den som har demens.

– Det kan være bra å snakke langsomt.

– Gjenta det du har sagt, hvis det ser ut som om personen du snakker med ikke har fått det med seg.

– Jeg liker veldig godt at jeg får lov til å hjelpe til, at jeg får være med på ting. Jeg vil ikke bare sitte i en stol og strikke.

– Snakk til personen som er syk slik dere alltid har gjort. Jeg liker at folk snakker vanlig til meg. Jeg har ikke forandret meg, jeg har bare fått en sykdom.

Hvilke råd vil du gi andre som lever med demens?

Du får mye mer igjen for å være åpen enn du kanskje tror. Hvis du forteller folk at du har demens tar de hensyn til det. «Jeg har demens, derfor kan det være jeg roter litt. Dere får unnskyldte hvis jeg maser opp igjen om ting», sier jeg. Det er så mye bedre at folk vet det. I begynnelsen gikk folk forbi meg på gaten, fordi de ikke visste hva de skulle si til meg. Min mor hadde også Alzheimer. Hun ville ikke at andre skulle vite det. Det var hysj, hysj. Hvis jeg får Alzheimer skal jeg fortelle alle om det, sa jeg til henne. Og det har jeg gjort.

NASJONALSKATTER PÅ NASJONALMUSEET

29

Hans Gude/Adolph Tidemand *Brudeferd i Hardanger* (1848)

En dag begynte en mann å gråte foran Christian Krohg sitt maleri av Oda på Nasjonalgalleriet. Han syntes det var så vakkert. En dame som ikke hadde snakket på veldig lenge, fikk stemmen tilbake i kunstrommet.

Tekst av Eli Lea

Ellen Lerberg, seniorkurator og formidler på Nasjonalgalleriet, forteller om noen av sine erfaringer med å ha omvisninger for personer med demens på Nasjonalgalleriet i Oslo. Museet har hatt tilrettelagt omvisninger siden 2011. Lerberg har vært på seminar på *Museum of Modern Art*, og hun henter mye inspirasjon til eget arbeid fra sine amerikanske kollegaer.

Hvilke bilder velger dere ut?

Vi har mest figurativ kunst her på Nasjonalgalleriet. Et bilde som vi ofte tar med er *Brudeferden i Hardanger* av Adolph Tidemand. Det er mange som har vært, eller fremdeles er gift, som assosierer det til seg selv og sin egen historie. Noen er opptatt av landskapet, hvor vakkert det er, eller hvor

fin bruden er. Bunader er et nærliggende tema å trekke inn i samtalen. Siden det er et så kjent verk oppdager noen hvor de faktisk befinner seg gjennom å se på dette bildet, fordi det er så sterkt knyttet til Nasjonalgalleriets samling. Et annet bilde vi har god erfaring med er Vinternatt i Rondana av Harald Sohlberg. Det knitrer nesten i snøen i bildet. Hos mange vekker det minner om fysiske opplevelser, som da en fortalte om «den gangen jeg frøs nesten tåen av meg».

Er personlig erindring noe dere legger spesielt til rette for under omvisningene?

Det er en av mange måter å forholde seg til verket på, at man assosierer, tenker og husker i forhold til sitt eget liv. Det er ikke et mål, men kanskje heller et middel for å komme videre i samtalen.

Ser dere bare på bilder?

Til Brudeferden i Hardanger hadde jeg i begynnelsen med meg en sølje, men min erfaring er at bildet i seg selv er nok. Bildene vi velger ut har ofte en helhet ved seg. Når du står foran Brudeferden i Hardanger har du hele fortellingen, hele historien. Hvis du får en sølje i hånden er den tatt ut av sammenhengen sin. Særlig hvis det er en gjenstand du ikke har et personlig forhold til selv.

Når du står foran et bilde, hva er det første du sier for å komme i gang?

Hva synes dere om dette bildet? Er det et fint bilde? Har noen sett det før? Hva er det dere ser? Dette siste er viktig å spørre om, det er helt grunnleggende. Mye viktigere enn om noen har sett det før. Jeg ønsker å lede dem inn i bildet slik at vi kan se på det sammen. Jeg har en ide om at jeg skal være et slags mellomledd som kan hjelpe dem inn i kunsten slik at de kan få en estetisk opplevelse. Jeg vil gjerne at de skal oppleve noe litt utenom det vanlige. Noe som er litt annerledes enn hverdagen.

30

Hvilke råd vil du gi til andre som ønsker å starte opp formidlingstilbud til denne målgruppen?

Det er bra å være to formidlere. Jeg var alene i starten, men nå er vi to. Av og til bytter vi på å presentere bilder, andre ganger tar den ene kunstsamtalen mens den andre gjør praktiske ting. Ellers tror jeg det viktigste er at du er trygg i formidlingsrollen. Det er kanskje ikke det første du begynner med som helt fersk omviser. Starten på hver runde kan være vanskelig, fordi man ikke kjenner gruppen på forhånd. Kanskje har du valgt deg et startbilde som ikke fungerer. Da må du videre til et annet bilde. Denne fleksibiliteten må du ha, derfor er det viktig å ha litt erfaring som formidler i bunn. Du kan glemme kunnskapsbiten litt i denne sammenhengen, den er ikke så viktig. La de som kommer snakke mest. La dem sette agendaen og så kan du styre agendaen.

Personer med demens er intenst tilstede på sin måte. Det merker du med en gang. De er på. Det har gitt meg mye arbeidsglede å holde omvisninger for denne publikumsgruppen.

Edvard Munch *Morgen* (1884) Foto: Dag Fosse/KODE

Hvem kan kvinnen på bildet være? Tror dere hun skiller seg fra andre kvinner på den tiden? Hvordan tror dere at de som gikk på kunstmuseum den gang, opplevde maleriet? Publikum ble opprørt over dette maleriet. Hvorfor det, tror dere?

DIALOGEN I KUNSTROMMET

Det handler ikke om bare å si velkommen til sine besøkende. Like viktig er måten du sier velkommen på.

Siri Breistein i samtale med Olga Dysthe

Olga Dysthe er professor emerita i pedagogikk ved Universitet i Bergen. Sammen med danske kunstformidlere ga hun i 2012 ut boken «Dialogbasert undervisning. Kunstmuseet som læringsrom». Hun har i sin forskning vært spesielt opptatt av å utforske dialogbegrepet i teori og praksis. Dysthe har deltatt som observatør på flere kunstmusvisninger for personer med demens. Hun deler her noen av sine erfaringer og refleksjoner.

Hva er en dialog?

For at en samtale skal være en dialog, må den for det første bygge på tillit og trygghet – det jeg kaller en «dialogisk atmosfære», og for det andre være gjensidig. Det som er hele grunnlaget for at det blir en dialog, er relasjon. Du kan alltid få til en form for utveksling – som når læreren stiller et fasitspørsmål eller evalueringsspørsmål for å høre om elevene har lært leksen sin. Her skapes ikke dialog, for de vet det finnes et gitt svar og det handler om å svare riktig. Det dialogiske ligger i at begge er interessert i hverandre og i temaet – og at begge parter lærer noe.

32

Det betyr at tillit og trygghet er avgjørende for å skape dialog?

– Ja, men vi må huske på at det er en helt annen situasjon på museet enn i klasseværelset, der læreren har mulighet til å bygge opp trygghet og tillit over lang tid. Det som er det spesielle på museet er at du stadig møter nye grupper – og det er vanskelig å etablere en dialogisk atmosfære på så kort tid med og mellom mennesker du aldri har møtt før. Her vil måten man ønsker velkommen på, at man er smilende og åpen – også med kroppsspråket – være avgjørende. Ikke bare si velkommen, men få dem til å stole på at dette mener vi gjennom måten vi sier det på og er på. Noe annet som er med å skape relasjon, er å småprate med enkeltpersoner fra det øyeblikket de kommer inn i museet. Det vil bygge opp en trygghetsrelasjon som kan føre til at flere vil respondere.

Det betyr at for å formidle kunnskap videre, må du først skape en dialogisk atmosfære?

– Ja, for det som kjennetegner dialog, fremfor en hvilken som helst type samtale, er at deltakerne føler at de på et vis er på lik linje, og hvor de stoler på at omviseren faktisk har lyst til å høre hva de sier. Hvorfor skulle de ellers si noe? Det handler om en grunnleggende respekt for den andre. Og det handler om å skape nysgjerrighet. Innledningsfasen i enhver omvisning har denne dobbeltheten i seg; på den ene siden så er det den første muligheten du har til å skape en atmosfære for gjensidig kommunikasjonen, men så skal du også legge et grunnlag som går på det faglige: Hva er det vi skal se? Hvem er det vi møter her? Hvor ligger spenningen? Du forbereder deltakeren på hva som skal skje, noe som i seg selv er tillitsskapende. For mange besøkende er museum en helt ny arena, og det ukjente kan skape en stressituasjon som forplanter seg. I forhold til mennesker med demens, vil det hjelpe at de har med seg en assistent/ledsager.

Når du skaper denne relasjonen og får dialogen i gang, hva er det da som skjer med kunstopplevelsen?

Da oppstår flerstemmighet, som jeg har skrevet mye om. At du ikke bare får formidlerens synspunkt eller tolkning av kunstverket, men du får et spill mellom mange stemmer. Det kan bety at ulike synspunkter kolliderer med hverandre og du får uenighet og provokasjon. I følge den russiske språkfilosof og litteraturviter Mikhail Bakhtin er dette produktivt, fordi det kan få deg til å tenke nytt og forstå mer enn du har forstått før. Men ofte er det ganske enkelt at deltakerne ser og oppfatter ulike ting og dermed supplerer hverandre. Den flerstemmigheten så vi også under

omvisningen for mennesker med demens, i og med at alle kom med innspill – det var ingen som ikke sa noe.

Hva er dialogiske verktøy?

Det er viktig å være klar over at *alle* undervisningsformer kan fungere enten dialogisk eller monologisk. Mikhail Bakhtin sier at det som skiller er hvorvidt du åpner opp for spørsmål, for tvil og for undring. Dialogen åpner opp, mens monologen lukker. Man skulle tro at en samtale alltid er dialogisk, men slik er det ikke. En samtale kan fungere monologisk dersom du stiller fasitspørsmål hvor du selv sitter med det rette svaret. Det er vanlig i skolen, mens på museum handler det om å åpne opp for det flertydige. Det finnes jo ikke noe fasitsvar på et kunstverk – derfor må all kunstmvisning per definisjon være dialogisk – ingen sitter her med Svaret. Det handler også om i hvilken grad omviseren klarer å formidle at man er åpen for undringen og spørsmålene. Jeg tror at deltakerne i gruppen med mennesker med demens fikk opplevelsen av at her ønsket omviserne at de skulle delta. Om ingen svarte, så gav ikke omviseren opp med det samme, men fant andre innganger. Slik ble det hele tiden signalisert fra omviserne at «dette er vi sammen om». Dermed klarte de kanskje å skape en følelse hos deltakerne av at her ønsker de min stemme – min stemme er velkommen. Et annet sentralt element var at omviseren ikke bare sa: Det er interessant det som du sier, men i stedet sa: så flott at *dere* ser så mye. Det er viktig at man gir denne kollektive tilbakemeldingen til gruppen, for det gjør at de som er tilbakeholdne, også får følelsen av å være deltaker.

33

Du er opptatt av begrepet «medborgerskap». Hvordan tenker du om medborgerskap i forhold til personer med demens?

Kanskje er det nyttig å sammenligne med andre grupper. Når jeg har med barn og unge å gjøre, så tenker jeg spesielt på demokratisk medborgerskap og på to aspekter som er viktig for at de skal utvikle det. For det første trenger de kunnskap, innsikt og forståelse av både fortid, nåtid og framtid. Det får de på andre måter og gjennom andre sanser ved museumsbesøk enn for eksempel på skolen. For det andre trenger de det jeg kaller dialogisk praksiserfaring, og det er en av grunnene til at dialogbasert undervisning er viktig, også på museum. Da blir de deltakere sammen, ikke bare tilhørere. Jeg har stor tro på at barn og unge som får erfaring med å lytte på andre stemmer og samtidig opplever at deres stemme blir hørt og verdsatt, lærer noe grunnleggende for fremtidig medborgerskap.

I vår kontekst, der de museumsbesøkende er personer med demens, trer kunnskap og læring mer i bakgrunnen. Jeg tenker at det er viktig å huske at de *har vært og er* en del av samfunnsfellesskapet vårt, men at de kanskje ikke selv opplever det slik. Sårbare personer blir i vårt samfunn i stor grad stuert bort og isolert fra fellesskapet. Mange føler nok at de lever mye i sin egen verden og at deres verden blir mindre og mindre. Når de kommer hit til museet opplever de kanskje at verden blir større igjen. De er i et offentlig rom, og de møter den samme kunsten som alle andre som kommer til museet. Disse omvisningene på museet er en måte å bli inkludert i det større samfunnsfellesskapet på, og jeg håper de opplever det slik. Det er viktig at de hygger seg og har en fin stund, men jeg velger å se det mer overordnet enn bare ut fra et omsorgs- og terapeutisk perspektiv. Det er også derfor jeg mener at disse dialogiske aspektene, som handler om å delta og om å bli sett og hørt, er sentrale. At man forventer at de skal svare og kommentere og ha sine egne meninger, gjør at hver enkelt blir en del av gruppen, som igjen er en del av et fellesskap.

På Picasso-omvisningen så vi også at det ble aktivert kunnskap, som de kanskje selv hadde glemt at de hadde. Det minnet oss om at man ikke må undervurdere en slik gruppe og at innholdet skal ha kvalitet. En av deltakerne imponerte de andre i gruppen med å fortelle at Picasso-bildene var eksempel på kubismen, for så å gi en helt adekvat forklaring på hva det var, da hun ble utfordret av omviser. En annen hadde jobbet utenlands i en årrekke og fortalte i pausen at han hadde sett Picassos bilder på museer både i Amsterdam og i Spania. Eksempelene viser hvor viktig det er å

skape en dialogisk atmosfære, og en praksis som gjør det naturlig for dem å dele det de vet og det de tenker med de andre i gruppen.

Medborgerskap handler om å være eller bli medlem av et samfunnsfellesskap. Det er viktig hvordan man sikrer seg at ikke noen faller utenfor dette fellesskapet, at alle blir inkludert som medborgere. Det kan være politisk, kulturelt og økonomisk medborgerskap.

34

Pablo Picasso Vallauris (1950) Foto: Dag Fosse/KODE
© Succession Pablo Picasso | BONO, Oslo 2016

Hva er det første dere legger merke til her? Hvordan har Picasso malt alle hustakene – med tykk eller tynn pensel? Hvordan er penselstrøkene? Lette eller kraftfulle? Se nærmere på formene. Hva ligner de? Picassos bilde er bygget opp av geometriske former – trekanter, sirkler og firkanter.

HVA ER DEMENS?

Demens er en fellesbetegnelse på en tilstand som kan oppstå på grunn av ulike sykdommer og skader i hjernen. Forekomsten av demens øker med stigende alder. Da andelen av eldre i Norge vokser, får også flere og flere demens.

Tekst av Gro Helen Dale

Det finnes forskjellige typer demenssykdommer som har ulike årsaker og som kan påvirke hjernen på ulike måter. De hyppigste demenstypene er Alzheimers sykdom (ukjent årsak), vaskulær demens (oppstår ofte på grunn av hjerneslag) og demens med lewylegemer (ukjent årsak). Symptomene og forløpet for disse demenstypene kan variere, men et fellestrekk er svekket hukommelse. I starten er det typisk korttidshukommelsen som blir rammet, men etterhvert som sykdommen skrider frem, glemmer man også lærdom og opplevelser fra sine unge dager.

35

For personer med demens kan det også blant annet bli vanskelig å orientere seg i spesielt nye omgivelser, forstå hva andre sier og å selv finne ordene, gjenkjenne gjenstander og personer, planlegge og utføre handlinger som matlaging og klesvask og å tenke abstrakt og dermed forstå for eksempel ordspråk og ironi.

Sanser som syn, hørsel og lukt blir ikke direkte påvirket av demenssykdommen, men måten hjernen behandler og tolker sanseintrykkene kan bli endret. Dermed vil en person med demens gjerne for eksempel se et bilde på en helt annen måte enn en person uten demens. Men opplevelsen, stemningen og følelsen som bildet gir personene kan være like givende for begge.

For personer med demens handler det mye om å «leve i øyeblikket», om å være tilstede her og nå. I en samtale med andre omkring et bilde er det ikke nødvendig å huske hva man spiste til frokost, eller hvem man har en avtale med i kveld. Man kan fortsatt tenke, synes, undres, fantasere, få vekket en følelse og ikke minst oppleve felleskap. Det hele er kanskje glemt når man kommer hjem, fordi øyeblikket er forbi. Men der og da hadde personen en følelse av glede og verdi – til tross for sykdommen – og dette er kanskje noe av det mest givende og viktige som kan skapes for personer med demens.

Kunst er et enestående verktøy i denne sammenheng.

Gro Helen Dale er lege, phd-stipendiat og leder for forskning og utvikling ved Verdighetsenteret.

Anbefalt litteratur

Tretteteig, S (red.) (2016). Demensboka. Lærebok for helse- og omsorgspersonell. Forlaget Aldring og Helse

T. B. Wyller (2011). Geriatri – en medisinsk lærebok. Gyldendal Norsk Forlag AS

Engedal K og T. B. Wyller (2006). Aldring og hjernesykdommer. Akribes AS

KUNST SOM MEDISIN

Møte med kunst og kultur gir kraft, trøst og mening til alle som er syke.

Tekst av Stein Husebø

Historisk sett var legen de siste årtusener fremfor alt både en kunstner og håndverker, men også en som i økende grad baserte sin praksis på observasjoner og erfaring (empiri). Denne fokus på empiri ble dominerende fra ca. 150 år siden – som da Semmelweis i Wien fant sammenhengen mellom mangelfull hygiene og barsel-feber med høy dødelighet for mor og barn.

På 19. hundretallet kom det store naturvitenskapelige landevinninger innenfor medisinsk diagnostikk og behandling, som: insulin, antibiotika, medikamenter mot tuberkulose og kreft, narkosemidler med mer. Oppdagelsene var basert på vitenskapelig forskning, fremfor alt med kvantitative metoder og kontrollgrupper med placebo. Helsevesenets og forskernes optimisme nærmest eksploderte fra midten av 19. hundretallet, med klare signaler i samfunnet: Gi oss nok penger og ressurser, så skal vi utrydde alle sykdommer!

36

Pengene og ressursene har de fått. Kostnadene til pasientbehandling og forskning har eksplodert i alle land – uten å oppfylle drømmene om helbredende behandling til alle som trenger det. Flere dør av kreft enn noensinne. Flere utvikler demens enn noensinne. Vi blir riktignok betydelig eldre. Mange tror at dette er helsevesenets fortjeneste, noe som ikke medfører riktighet: Den overveldende årsak til at vi lever lenger, er bedre levekår fra vugge til grav.

Vi kan dele befolkningen i fire grupper: 1. De friske, 2. De som blir syk og frisk igjen, 3. De kronisk, uhelbredelige syke, som må leve med sine sykdommer, 4. De døende pasientene.

Gruppe 4, de døende, er uten sammenligning størst, tett fulgt av gruppe 3. Et kjennetegn for disse gruppene er at vi ikke bare må møte deres biologiske behov. Vi må møte deres opplevelse, deres tanker, deres emosjonelle, kulturelle, åndelige og sosiale behov. Vi må komme i dialog med pasientene og deres pårørende, og møte og gi omsorg til hele personen som er syk.

«Av alle sannheter, er kunst den som lyver minst» (Pablo Picasso)

Gjennom årtusener har kunst og kultur, musikk, billedkunst, litteratur, teater med mer, gitt kraft, forståelse, kommunikasjon, trøst og mening til den som er skrøpelig og syk. Det er gledelig å se og høre hvordan musikk og billedkunst har funnet en arena i eldreomsorgen, spesielt overfor personer med demens, som mister sine kognitive evner til å kommunisere verbalt.

Det er også svært gledelig at sårbare gamle med demens nå i et pionerprosjekt får møte billedkunst på KODE Bergen kunstmuseum.

I møte med pasienter med kroniske, alvorlige lidelser, og fremfor alt døende pasienter, er det et kjennetegn som går igjen. De har alle sine livshistorier. Det er en eller flere personer, møter, hendelser. Det er noe eller noen de elsker. Det er noen de har mistet, som gir dem enda sterkere grunn til kjærlighet og sorg. Det er musikk, bøker, dikt eller bilder som enda gir dem kraft og glede.

Mitt personlige møte med Käthe Kollwitzs lille tegning: *Mor med dødt barn*, gir meg mening. Käthe Kollwitz mistet to søsken i hennes barndom. Hennes sønn døde i første verdenskrig. Jeg har mistet en datter. Når jeg ser Käthe Kollwitz sin tegning, kjenner jeg at jeg ikke er alene. Hun ser meg. Og jeg ser Solveig. Det er det bare kunst som får til.

Stein Husebø er anestesilege og grunnlegger av Smerteklinikken (1982) og Verdighetsenteret (1997). Han har vært en tydelig stemme i samfunnsdebatten i mange år, og arbeidet for å sikre sårbare gamle en verdig alderdom. Husebø er en ettertraktet foreleser, nasjonalt og internasjonalt, med tallrike artikler, bøker og forelesninger i inn- og utland.

37

Käthe Kollwitz *Mor med dødt barn* (1903) Haugar Vestfold Kunstmuseum

FRIVILLIGE SOM RESSURS

Frivillige kan gi museene større mulighet til å nå publikumsgrupper som trenger individuell tilrettelegging.

Eli Lea i samtale med Eirin Hillestad og Julie Tessem

Verdighetsenteret utdanner frivillighetskoordinatorer i eldreomsorgen i hele landet. Eirin Hillestad, leder for avdeling Kompetanseutvikling innen frivillighet, og Julie Tessem, rådgiver frivillighet, kultur, omsorg har lang erfaring med undervisning, veiledning og ledelse av frivillig arbeid.

I Australia, Storbritannia og Sveits har frivillige flere steder en sentral rolle under omvisningene på kunstmuseum for personer med demens. I Norge virker det som om at involvering av frivillige i museumsomvisninger er mindre utbredt. Hvilken rolle kan frivillige ha i en slik sammenheng?

Museene i Norge skal være tilgjengelige for alle. Frivillige kan gi museene større mulighet til å åpne opp for nye publikumsgrupper som trenger større grad av individuell tilrettelegging. Personer med demens har gjerne behov for tettere oppfølging enn andre publikumsgrupper. Frivillige kan være følgesvenn gjennom hele omvisningen. Slik kan de frivillige fange opp deltakerens behov og reaksjoner og tydeliggjøre formidlerens budskap. Frivillige kan også bidra med praktisk tilrettelegging for å hjelpe til med å skape en god ramme rundt omvisningen.

38

Hvordan kan man organisere arbeidet med de frivillige?

Kunstmuseene kan være en ny og spennende arena for personer som ønsker å være frivillige eldreomsorgen. Det ligger mye potensiale i å inkludere frivillige, men frivillige er en ressurs som må ivaretas på en god måte. Noen må ha ansvar for å rekruttere, organisere, følge opp og lede de frivillige. For å kvalitetssikre den frivillige innsatsen og ivareta personen med demens, må også gode rutiner som taushetsplikt være på plass. En mer sammensatt målgruppe, stiller større krav til en kompetent organisering. Både de som skal lede den frivillige innsatsen og de frivillige, trenger opplæring for å være trygge i sin rolle. For frivillige er kunnskap om kommunikasjon med personer med demens og innsikt i formidlerens metodikk, relevant i denne sammenhengen.

FRA ESTETIKK TIL ETIKK

Kunst- og designfeltet fremstår i dag med en sterkere samfunnsorientering enn tidligere. – Vi ønsker å skape debatt og bidra til å påvirke samfunnsutviklingen, sier Einar Wiig ved Kunst- og designhøgskolen i Bergen.

Tekst av Sverre Chr. Wilhelmsen

God design gjør livene våre bedre. Designfaget som helhet har på mange måter funnet et nytt balansepunkt mellom estetisk og etisk design. Det åpner opp for en ny møteplass for designere og fagpersoner i omsorgsfeltet.

Fra estetikk til etikk

Kunst- og designhøgskolen i Bergen (KHiB) har de senere årene i økende grad vektlagt designfagets etiske aspekter, og dens potensiale til å skape et rikere liv for sårbare grupper i samfunnet.

– Det handler blant annet om å legge til rette for at sårbare gamles hverdag blir bedre med gode designløsninger. Målet er å gjøre mennesker i stand til å klare seg selv, gjennom å tilrettelegge omgivelsene på en god måte, sier Wiig.

39

Hva vil dette kreve av designeren selv?

– Personer med demens trenger ofte hjelp til å orientere seg der de bor og oppholder seg. En designer må være i stand til å «lese» situasjonen til mennesker som er i en annen fase av livet enn de selv er. En slik evne til å leve seg inn i andres livsverden blir stadig viktigere for en designer. Det er lettere å lykkes med denne type design når personene som skal leve i miljøet er involvert i prosessen med å utforme det, sier Wiig som selv har arbeidet med designs potensielle rolle i demensomsorgen.

Fargenes betydning

– Fargelære og fargebruk er et underprioritert område i demensomsorgen, sier arkitekt og professor i farge ved KHiB, Mette L'orange. Personer med demens har gjerne utfordringer med tolkningen av synsinntrykk. Når både kognitive funksjoner og synet svekkes, kan god bruk av farger hjelpe. Hvis man ser form tydelig, er det lettere å orientere seg. Når formen blir diffus, kan fargen, i samspill med lyset, tre frem og lede deg. Det appellerer til dypere emosjonelle lag, og til hukommelsen.

Det vi vil fremheve, må synes. Det handler ikke bare om estetikk, men også om fargens uttrykkskraft som et middel til å forbedre funksjonaliteten. Rødt er enklest å se, blått blir fort til sort i dårlig lys. Farge mot farge skal virke på mennesker. Da må de være gode, klare og rene, forklarer L'orange.

*Som en del av markeringen av Verdighetsdagen i Bergen høsten 2015, arrangerte KHiB et seminar om design som middel til å håndtere eget liv med tittelen *Omgivelsenes betydning for sårbare gamle*. Foredragsholdere fra Portugal, Sverige og Norge holdt innlegg om blant annet visuell kommunikasjon, arkitektonisk fargesetting og fargers betydning for trivsel og livskvalitet til personer med demens.*

Sykehjemmet som arena

I 2014 gjennomførte KHiB et fargeprosjekt på Gullstøltunet sykehjem. Vegger og dører ble malt i nye farger. Dette inspirerte ledelsen ved Bergen Røde Kors Sykehjem til å invitere både høgskolen og Verdighetsenteret til å gjøre noe liknende ved sykehjemmet i Sandviken. Målet er å utvikle et prosjekt for helhetlige designløsninger for blant annet fargesetting, orienteringsdesign og skilting ved sykehjemmets avdelinger for personer med demens. Brukerinvolvering blir viktig. Hva kan gjøre det lettere for beboerne å finne frem på avdelingen? Kan bedre design øke trivselen til ansatte ved sykehjemmet?

–Vi ser et brennende engasjement for dette i pleien, og vi håper erfaringene kan ha overføringsverdi til flere avdelinger på sykehjemmet, sier Mette L'orange og Einar Wiig.

Sverre Chr. Wilhelmsen er brobygger ved Verdighetsenteret. Han jobber med formidling, utvikling og ledelse av arrangementer og prosjekter. Wilhelmsen har bakgrunn som lærer, journalist og kulturformidler, og har blant vært informasjonsjef på Den Nationale Scene i en årrekke.

Einar Wiig er høyskolelektor, masterkoordinator og tidligere dekan ved Avd. for design ved KHiB. Wiig har skrevet bøker om grafikk, maleri, skulptur og møbeldesign. I 2012 skrev han artikkelen «Om å designe for livets siste fase», for en spesialutgave av tidsskriftet Omsorg, der han også var medredaktør.

Mette L'orange er professor i Farge ved KHiB og professor II på KHIO. Hun er arkitekt MNAL og billedkunstner, medlem av NBK og LNM. Hun har utdannelse blant annet fra Oxford Brookes University (BA), Arkitektthøgskolen i Oslo (MA) og Statens Kunstakademi i Oslo.

Pablo Picasso *Hodeskalle og kråkeballer* (1947) Foto: Dag Fosse/KODE
© Succession Pablo Picasso | BONO, Oslo 2016

KUNST PÅ HJERNEN

Nevroestetikk er et forholdsvis nytt fagområde i skjæringspunktet mellom kognitiv psykologi, nevrobiologi og kunst. Forskere innen feltet er opptatt av å forstå hvordan hjernen reagerer på estetiske stimuli. Ved Universitetet i Bergen underviser førsteamanuensis Per Olav Folgerø i faget.

Tekst av Eli Lea

Hva skjer i hjernen når vi ser på bilder?

De bildene vi liker aktiviserer belønningssentrene i hjernen, særlig et senter som ligger i midt-linjen frontalt i hjernen, like over øyehulene, som heter *medial orbitofrontal cortex*. Disse funnene er særlig knyttet til forskningen til Hideaki Kawabata ved Keio University i Japan og Semir Zeki ved University College London. De gjennomførte en fMRI-studie i 2004. Funnene publiserte de i artikkelen *Neural Correlates of Beauty*. Da fMRI-teknologien kom på 1990-tallet, revolusjonerte den hele nevroforskningen. Et av funnene i studien var at bilder som forsøkspersonene likte, aktiverte *orbitofrontal cortex*. Et annet at bildene de ikke likte aktiverte *motor cortex*, som styrer bevegelsene våre. Dette kan antyde at visuelle stimuli som vi ikke liker, aktiverer fluktnesjonen vår.

fMRI er en hjerneavbildningsteknikk som kan fremstille endringer i aktivitet i områder i hjernen. Metoden gir informasjon om sammenhengen mellom kognitiv aktivitet og funksjonenes lokalisering i hjernen.

Har det noen tilleggsverdi å snakke om kunstverkene? Ikke bare se på dem?

En estetisk opplevelse trigger emosjonssystemet vårt. Det er noe som rører noe i deg, noe som appellerer til deg på et eller annet vis. Et kunstverk kan appellere til deg spontant, for eksempel på grunn av fargene eller motivet. Men det er ikke alle som får en estetisk opplevelse av bare å se på et bilde. Det viser seg at kunstverk med tittel har betydning for betrakterens opplevelse av bildet. Å rette oppmerksomheten mot tittelen til et kunstverk eller snakke om det vil derfor utvide opplevelsen og kunne gi betrakteren en estetisk erfaring.

Når vi sier at noe er vakkert, er det en subjektiv opplevelse. Men er det det samme som skjer i hjernen når vi opplever vakker musikk og ser på et vakkert maleri?

I 2011 gjorde Zeki og hans kollega Tomohiro Ishizu en oppfølgingsstudie, hvor de nettopp undersøkte om vi reagerer likt på ulike typer estetiske stimuli. Forsøkspersoner sorterte bilder og musikk i tre kategorier – vakre, stygge eller ingen av delene. Etterpå fikk de høre og se de samme musikkstykkene og bildene, mens forskerne tok bilder av hjernene deres i en fMRI-skanner. Resultatene viste at de samme hjernestrukturene ble aktivisert når forsøkspersonene hørte musikk de likte og så på bilder de likte. Så svaret er ja, på det spørsmålet.

Per Olav Folgerø er førsteamanuensis ved Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier ved Universitetet i Bergen. Han er utdannet nevrobiolog og kunsthistoriker.

Kilder

Ishizu T, Zeki S (2011) [Toward A Brain-Based Theory of Beauty](#). PLoS ONE 6(7)

Kawabata H, Zeki S (2004) [Neural correlates of beauty](#). J Neurophysiol 91

ANBEFALT LITTERATUR

Algar, K. (2012) Lost in Art too....? Evaluation of Art Sessions Provided by Denbighshire County Council. Bangor: DSDC report.

Basting, A.D. (2009). Forget Memory. Creating Better Lives for People with Dementia. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Bru, Lisbeth Holter (2014). Empatisk kommunikasjon. Oslo: Gyldendal akademiske.

Camic, P.M., Baker, E.L. & Tischler, V. (2015). Theorizing how art gallery interventions impact people with dementia and their caregivers. The Gerontologist July 16, 2015.

Camic, P. M., Tischler, V., & Pearman, C. H. (2014) Viewing and making art together: a multi-session art-gallery-based intervention for people with dementia and their carers. Aging & mental health, 18(2).

Camic, P. M., Baker E.L. & Tischler V. (2015). Theorizing How Art gallery Interventions Impact People With Dementia and Their Caregivers. The Gerontologist 2015, 1-10.

Carmody J., Traynor V., Marchetti E. (2015). Barriers to qualitative dementia research: the elephant in the room. Qualitative Health Research 2015 Jul;25(7)

Cohen, G.D., Perlstein S., Chapline J., Kelly J., Firth K.M., & Simmens S. (2006). The Impact of Professionally Conducted Cultural Programs on the Physical Health, Mental Health, and Social Functioning of Older Adults. The Gerontologist (2006) 46 (6)

Crossick, G. & Kaszynska P. (2015). Understanding the value of arts & culture. The AHRC Cultural Value Project. Swindon: Arts and Humanities Research Council. Hentet fra: <http://www.ahrc.ac.uk/documents/publications/cultural-value-project-final-report/>

Dewey, J. (1934/1958). Art as experience. New York: Capricorn Books, G.P. Putnam's Sons,

Dysthe, O., Bernhardt, N. og Esbjørn, L. (2012): Dialogbasert undervisning - kunstmuseet som læringsrom. Bergen: Fagbokforlaget.

Eekelaar, C., Camic, P.M. & Springham, N. (2012). Art galleries, episodic memory and verbal fluency in dementia: An exploratory study. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, Vol 6(3), Aug 2012.

Engedal, K. & Haugen, P. K. (red.) (2004) Demens. Nasjonalt kompetansesenter for demens.

Engedal K & T. B. Wyller (2006). Aldring og hjernesykdommer. Akribe AS

Hannemann, B. T. (2006). Creativity with dementia patients. Gerontology, 52(1), 59-65.

Haugen, Per Kristian (2012). Demens før 65. Fakta, utfordringer og anbefalinger. Tønsberg: Forlaget Aldring og helse.

Hillestad, E. & Tessem, J. (2015). Frivillighet i eldreomsorgen – hvorfor og hvordan? I Holm, M. S., Husebø, S. (Red.), En verdig alderdom. Omsorg ved livets slutt. (s. 173- 185). Bergen: Fagbokforlaget.

Hillestad, E. (2015). Opplæring av frivillige og frivillighetskoordinatorer. I: Jensen, L.H. red. Frivillighet i omsorgssektoren. Tønsberg: Forlaget Aldring og helse, s. 111-121.

Kitwood, T. (1997). Dementia Reconsidered: The Person Comes First (Rethinking Ageing). Buckingham: Open University Press.

Killick, John (2003). Dementia, Identity and Spirituality. Journal of Religious Gerontology. 2003, Vol. 16 Issue 3-4

Killick J. & Craig C. (2012). Creativity and Communication in Persons with Dementia. London: Jessica Kingsley Publishers.

Knudtsen M.S., Holmen J. & Håpnes O. (2005). Hva vet vi om kulturdeltagelse og helse? i Tidsskrift for Den norske legeforening, 125: 3418-20.

Loga, J. (2010). Livskvalitet – Betydning av kultur og frivillighet for helse, trivsel og lykke. En kunnskapsoversikt. Oslo: Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor.

Mittelman M. , & Epstein C . (2009). Research results. In F. Rosenberg A. Parsa L. Humble C. McGee (Eds.), The MoMA Alzheimer's project: Making art accessible to people with dementia. New York: The Museum of Modern Art. Hentet fra www.moma.org/docs/meetme/MeetMe_FULL.pdf

Strand, B H, Tambs K, Engedal K., Bjertness E., Selbæk G., & Rosness T.A. (2014). Hvor mange har demens i Norge? Tidsskrift for den norske legeforening. 2014, nr 3, 276–7.

Tretteteig, S (red.) (2016). Demensboka. Lærebok for helse- og omsorgspersonell. Forlaget Aldring og Helse

T. B. Wyller (2011). Geriatri – en medisinsk lærebok. Gyldendal Norsk Forlag AS

Wikström, B.M., Theorell, T., & Sandström, S. (1992). Psychophysiological effects of stimulation with pictures of works of art in old age. *International Journal of Psychosomatics*, 39(4).

Wilson L, Bryant W., Reynolds F. & Lawson J. (2015). Therapeutic outcomes in a museum? “You don’t get them by aiming for them”. How a focus on arts participation promotes inclusion and well-being. *Arts & Health: An International Journal for Research, Policy and Practice* Volume 7, Issue 3, 2015

Edvard Munch *Hus i måneskinn* (1893–95) Foto: Dag Fosse/KODE

Hvem tror dere kvinnen venter på? Tror dere hun kjenner personen, eller er det kanskje en helt fremmed som nærmer seg huset? Kan dere se om kvinnen er rolig eller utrygg? Om hun inviterte dere inn på kaffe, ville dere ha takket ja til invitasjonen?

OM VERDIGHETSENTERET

Verdighetsenteret arbeider for å skape et bedre samfunn som skal sikre sårbare gamle en verdig alderdom. Vi er et ledende nasjonalt kompetansemiljø for spredning av kunnskap innen omsorg ved livets slutt og ledelse og koordinering av frivillig arbeid i eldreomsorgen. Vårt arbeid bygger på et helhetlig menneskesyn med likeverd for fysiske, psykososiale og eksistensielle perspektiver. Vi henter våre verdier fra Hospice-filosofien og Palliative Care. Verdighetsenteret tilbyr utdanninger og kurs, jobber med tverrfaglig forskning og fagutvikling, rådgivning og veiledning. I tillegg deltar vi på ulike måter i samfunnsdebatten for å spre kunnskap om vilkårene for en verdig alderdom.

44

Stiftelsen Verdighetsenteret – omsorg for gamle

c/o Bergen Røde Kors Sykehjem

Ellerhusens vei 35

5043 Bergen

verdighetsenteret.no

Verdighetsenteret
OMSORG FOR GAMLE